

БЪЛГАРСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ ОТ КОКАЛЯНСКИ УРВИЧ

ФИЛИП ПЕТРУНОВ

*Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките,
ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; fili4@abv.bg*

ABSTRACT

The name Kokalyanski Urvich is mentioned by Paisiy Hilendarski in his *Istoriya Slavyanobolgarskaya* in association with the events of the late 14th century.

The purpose for this publication are coins discovered in 2008 – 2020 archaeological excavations of the fortress and the 300 years since the birth of the first Bulgarian historian who established the foundations of the Bulgarian Revival. In this report, coins of two Bulgarian kings enter scientific circulation. Among these are five silver and one copper coin of Tsar Ivan Alexander and one silver and one copper of Tsar Ivan Sratsimir.

На 20 км от центъра на София в югозападна посока, по пътя за град Самоков се намира крепостта „Кокалянски Урвич“. Средновековната крепост „Урвич Кокалянски“ се оказва на стратегическа позиция в южния дял на Софийското поле. Нейната охранителна експозиция над най-удобния подстъп по протежението на р. Искър я превръща в непреодолим фактор при движението на османците от юг на север в края на XIV век. Ето защо Паисий Хилендарски я споменава в „История славянобългарска“: *Търновските господари и цар Шишман не могли да се противопоставят на турците. И избягали от Търново, от Загоре и Стара планина, дошли в град Средец или София и тук се спрели по някои тесни места на река Искър и по Витоша планина. Така получили помощ от сърбите, от крал Вукашин и от охридските българи. И седем години стоял цар Шишман в Средец и покрай Искър. Имал манастир Урвич със силна крепост, а наоколо го обграждала вода...* (История славянобългарска, 1980, 123).

Неслучайно започвам с този цитат. Причините за това са няколко. На първо място бих искал по този начин да отбележа годишнината на Паисий Хилендарски. Друг важен повод е отново да бъде потърсен дебат за локализацията на Средец и по-конкретно за представата на Паисий за значението на

понятието „Средец“. Наличните вътрешни писмени паметници, най-вече от XII – XIV век, на практика липсват. Изключение прави „Витошката грамота“ на цар Иван Шишман. От друга страна, единственият текст, който поставя тази проблематика, е писан близо 370 години след края на Второто българско царство. Според мен „История славянобългарска“ поставя повече въпроси, отколкото дава отговори. Но навярно целта на първоотеца на българското Възраждане е била сходна – да постави въпроси сред населението, които са били отбягвани в хода на ежедневието и дилемите на собственото си съществуване, и интересите на неговите съвременници. През последните години се направи много за проучванията на София и „Софийската Света гора“. Както е видно, центровете на българска и християнска култура са неравномерно разпределени по високите части, в краищата на Софийското поле. Възможно ли е и до каква степен те припокриват средновековните центрове, където е създавана тази култура? В рамките на българското Средновековие на територията около съвременна София са известни немалко паметници, отразяващи точно това развитие и разцвет, но основно от периода XV – XVII в. Данните за периода на Второто българско царство са ограничени, а Урвич ни дава възможност да ги обогатим. Ето защо тук ще обърна внимание на няколко непубликувани монети на български царе, открити на Кокалянски Урвич. Надявам се, че те ще допринесат за обогатяване на познанията ни за събитията в края на XIV в. Става въпрос за осем монети, открити при проучванията на Урвич в периода 2013 – 2020 г. Това са две медни монети, една на цар **Иван Александър** и една на цар **Иван Срацимир**, както и шест сребърни, от които една на цар Иван Срацимир и пет на цар Иван Александър. Трябва да бъде отбелязано, че освен тях в пределите на крепостта са открити и други нумизматични паметници, между които три екземпляра на Венецианската република, две на Сръбското кралство, както и няколко български имитации с обща датировка XIII – XIV в. Наличието на сребърни и медни монети от XIII – XIV в. подсказва, че през целия период на Второто българско царство монетната циркулация на Урвич е била интензивна. Интересен акцент в хода на тези икономически процеси и широкообхватния търговски и паричен обмен на Урвич е наскоро обнародваната от Н. Овчаров индийска златна монета (Овчаров 2020, 127 – 136). За целите на настоящата публикация са важни най-напред монетите на българските царе, които до момента не бяха публикувани.

Основен проблем, с който се сблъскваме при проучването на Урвич, е интензивната мелиоративна дейност през периода XV – XVII в. и иманярските набези от XX в. Поради тези обстоятелства

в повечето проучвани участъци от крепостта до момента липсва ясен средновековен пласт. Много често материалите от епохата на Второто българско царство се откриват заедно с късноантични и късносредновековни предмети и керамика. Често срещани са случаите, при които се открива средновековна сграфито керамика заедно с по-късна и/или по-ранна керамика и предмети с разнообразна датировка. Изключение правят монетите, открити в призора на църквата „Св. Илия“ и публикувани от Николай Овчаров и Росен Пеевски, където са налични и монетните паметници, свързани с управлението на цар Иван Шишман (Овчаров, Пеевски 2016, 369 – 384). По една или друга причина в църквата изкопни дейности не е имало до началото на ХХ в. Макар че и там находките не бяха открити в порядъка им на полагане, то поне не бяха смесени с по-ранни или по-късни материали. Представените тук монети не могат да се запомнят с такава затворена среда, тъй като са открити преотложени на голяма площ, предимно в чимовия пласт около и в манастира, но са още един елемент от доста неясната и значително обезличена средновековна среда. Единствената сребърна монета на цар Иван Срацимир (ПИН 3/2013) е открита в пласта пред входа на църквата, където имаше рампа от изнасян от църквата насип. При тези обстоятелства е трудно да се определи произходът на един или друг паметник, тъй като е видно, че местонамирането им не е свързано с оригиналната среда на депониране. Въпреки това би могло да се направи предположение, че монетата на цар Срацимир е била част от депонираното в църквата съкровище. Аналогични сборни находки откриваме и при други средновековни трезоририания, пример от последните години е „татарската плячка“ от Калиакра (Петрунова 2021).

Монетите, обект на тази публикация, са представени с полевите си номера и съответната година на намиране. Всички те са част от средновековната нумизматична колекция на НАИМ – БАН, с изключение на откритата през 2020 година аспра на цар Иван Александър, която се съхранява в Регионален исторически музей – София. Това е породено от промяната в археологическия екип и предписанията за стопанисване на паметника от 2020 година. В периода 2008 – 2016 г. проучванията се ръководят от доц. д-р Бони Петрунова и проф. Николай Овчаров (Петрунова, Овчаров, Георгиева, Петрунов 2012, 452 – 455; Петрунова, Овчаров, Георгиева, Петрунов 2013, 412 – 413; Петрунова, Овчаров, Василева, Пашова 2014, 553 – 555; Петрунова, Овчаров, Петрунов 2015, 721 – 723).

От 2017 г. ръководители на проучванията са Виолина Кирякова и Филип Петрунов (Кирякова, Петрунов 2019, 541 – 544; Кирякова, Петрунов 2020, 1125 – 1228; Кирякова, Петрунов 2021, 1021 – 1024; Петрунов, Кирякова 2018, 497 – 499).

КАТАЛОГ

Монетите са именувани по реда на откриване, поледи номер/година на откриване.

1. Медната монета **3/2013** на цар Иван Срацимир е тип I „Царят прав/двуглав орел“ (Дочев 2009, 236, кат. № 5110), първо медно монетосечене, отсечена в периода 1352 – 1360, тип I. Част от монетата е отчупена.

Лице: Царят прав, насреща, с ниска корона с широка ниска стема и перпендулии с по два бисера. Издължено лице. Без монограми, без ореол.

Опako: Двуглав орел с разперени крила; шестлъчна звезда между главите. Диаметър: 1.5/1.75 см. Тегло: 0.60 г.

2. **28/2013** сребърна монета на цар Иван Срацимир, силно износена, обезличени ключови детайли. Най-общо може да се отнесе към второ сребърно монетосечене, втора хронологическа фаза. На първо място като относително тегло, под 1 г и второ, царят и Христос са в полето с надпис; лилия на скиптъра (Дочев 2009, 231 – 232, кат. № 4950 до 5000).

Лице: Царят на трон без облегалo, под трона – монограм.

Опako: Христос, благославящ, държи евангелие, абрeвиатура от втора фаза. Диаметър: 1.9 см. Тегло: 0.65 г.

3. Сребърна монета **90/2013**, може да бъде разпозната като второ сребърно монетосечене, втора фаза на цар Иван Александър (Дочев 2009, 145, кат. № 2490). Най-близък паралел без допълнителни елементи на монограма на Михаил, но с по-добре центрирани монограми при знамето.

Лице: Цар Иван Александър и Михаил Асен. Монограмите Благоверен и Михаил са в опростена форма.

Опako: Христос прав, благославящ с две ръце. Монограм АЛЕ с точка отгоре и монограм ЦР с точка вляво.

Диаметър: 2.05 см. Тегло: 1.27 г.

4. **1/2014** е силно обезличена, отчупена и деформирана. По общи характеристики е отнесена към сребърното монетосечене на цар Иван Александър. Фрагмент – 1/3 от сребърна средновековна монета. Вероятно аспра на Иван

Александър (1331 – 1371). Обгоряла, силно корозирала. Теглото и размерите не отразяват показатели, свързани с периода на употреба.

5. 13/2014 е сребърна монета на цар Иван Александър. Личат следи от продължителна експлоатация. Обезличени монограми. По запазените детайли се разпознава като второ сребърно монетосечене, трета хронологическа фаза (Дочев 2009, 149, кат. № 2570). Теглото надвишава специфичното за периода. **Лице:** Иван Александър и Михаил Асен. Монограмите Благоверен и Михаил липсват поради редуциране. Монограмите до знамето, *АЛЕ* и *ЦАР* са със специфичната правилна форма за 3-ти период.

Опако: Исус Христос на трон без облегалка. Монограмите *АЛЕ* и *ЦАР* са в правилна форма.

Диаметър: 2.0/2.1 см. Тегло: 1.73 г.

6. Медна монета на цар Иван Александър 8/2015. Въпреки че е силно обезличена, запазените ѝ отличителни маркери дават основание да я причислим към вариант с кат. № 3070 по К. Дочев (Дочев 2009, 168, кат. № 3070) т.е. тип VI по К. Дочев (Дочев 2009, 167). Отсечена в периода 1347 – 1375. Монетата е редуцирана чрез орязване.

Лице: Царят и царица Теодора държат двоен кръст.

Опако: Голям царски монограм *АЛЕ/ЦАР*.

Диаметър: 1.7/1.8 см. Тегло: 0.84 г.

7. 52/2015 е сребърна монета на цар Иван Александър. Силно износена и обезличена. По общи характеристики се отнася към второ сребърно монетосечене, четвърта хронологическа фаза (Дочев 2009, 151, кат. № 2610), отсичани след 1365 г.

Лице: Опростен гравьорски рисунък на двамата царе, без монограми.

Опако: Христос на трон без облегалка, без монограми.

Диаметър: 1.5/1.6 см. Тегло: 0.59 г.

8. 19/2020 е сребърна монета на цар Иван Александър. Силно обгоряла, отчупена, орязана и обезличена. Разчетена като второ сребърно монетосечене, трета хронологическа фаза (Дочев 2009, 148, кат. № 2520). Отсечена в периода 1332 – 1355 година.

Лице: Цар Иван Александър с Михаил Асен. Монограмите са обезличени при орязване.

Опако: Христос, благославящ с две ръце. Монограмът АЛЕ в правилна форма. Диаметър: 1.9 см. Тегло: 1.51 г.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009. [Dochev 2009: K. Dochev. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti XIII – XIV vek. Tipove, varianti, tseni. Veliko Tarnovo, 2009].

Кирякова, Петрунов 2019: В. Кирякова, Ф. Петрунов. Кокалянски Урвич – В: Археологически открития и разкопки през 2018. София, 2019, 541 – 544. [Kiryakova, Petrunov 2019: V. Kiryakova, F. Petrunov. Kokalyanski Urvich – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018. Sofiya, 2019, 541 – 544].

Кирякова, Петрунов 2020: В. Кирякова, Ф. Петрунов. Крепостта Кокалянски Урвич. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 г. Книга II. София, 2020, 1125 – 1228. [Kiryakova, Petrunov 2020: V. Kiryakova, F. Petrunov. Krepostta Kokalyanski Urvich. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2019 g. Kniga II. Sofiya, 2020, 1125 – 1228].

Кирякова, Петрунов 2021: В. Кирякова, Ф. Петрунов. Археологическо проучване на Кокалянски Урвич – В: Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга II. София, 2021, 1021 – 1024. [Kiryakova, Petrunov 2021: V. Kiryakova, F. Petrunov. Arheologicheskoto prouchvane na Kokalyanski Urvich – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2020 g. Kniga II. Sofiya, 2021, 1021 – 1024].

Овчаров, Пеевски 2016: Н. Овчаров, Р. Пеевски. Съдбата на крепостта Урвич край София в светлината на новооткритото сребърно монетно съкровище от XIV век. – В: In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos. София, 2016, 369 – 384. [Ovcharov, Peevski 2016: N. Ovcharov, R. Peevski. Sadbata na krepostta Urvich kray Sofiya v svetlinata na novootkritoto srebarno monetno sakrovishte ot XIV vek. – V: In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos. Sofiya, 2016, 369 – 384].

Овчаров, Петрунов 2016: Н. Овчаров, Ф. Петрунов. Археологическо проучване на крепостта Урвич, с. Кокаляне. – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 731 – 734. [Ovcharov, Petrunov 2016: N. Ovcharov, F. Petrunov. Arheologicheskoto prouchvane na krepostta Urvich, s. Kokalyane. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2015 g. Sofiya, 2016, 731 – 734].

Овчаров 2020: Н. Овчаров. Златен индийски денар, открит в крепостта Урвич край София. – Studia in honorem professoris Konstantini Dochev. Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 16, 2020, 127 – 136. [Ovcharov 2020: N. Ovcharov. Zlaten indijski denar, otkrit v krepostta Urvich kray Sofiya. – Studia in honorem professoris Konstantini Dochev. Numizmatika, sfragistika i epigrafika 16, 2020, 127 – 136].

- Петрунова, Овчаров, Георгиева, Петрунов 2012:** Б. Петрунова, Н. Овчаров, В. Георгиева, Ф. Петрунов. Крепостта Урвич до с. Кокаляне, Софийско – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 452 – 455. [Petrunova, Ovcharov, Georgieva, Petrunov 2012: B. Petrunova, N. Ovcharov, V. Georgieva, F. Petrunov. Krepostta Urvich do s. Kokalyane, Sofiysko – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2011 g. Sofiya, 2012, 452 – 455].
- Петрунова, Овчаров, Георгиева, Петрунов 2013:** Б. Петрунова, Н. Овчаров, В. Георгиева, Ф. Петрунов. Крепостта Урвич до село Кокаляне, Софийско. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София 2013, 412 – 413. [Petrunova, Ovcharov, Georgieva, Petrunov 2013: B. Petrunova, N. Ovcharov, V. Georgieva, F. Petrunov. Krepostta Urvich do selo Kokalyane, Sofiysko. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2012 g. Sofiya 2013, 412 – 413].
- Петрунова, Овчаров, Василева, Пашова 2014:** Б. Петрунова, Н. Овчаров, Е. Василева, М. Пашова. Крепостта Урвич до с. Кокаляне, Софийско. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 553 – 555. [Petrunova, Ovcharov, Vasileva, Pashova 2014: B. Petrunova, N. Ovcharov, E. Vasileva, M. Pashova. Krepostta Urvich do s. Kokalyane, Sofiysko. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2013 g. Sofiya, 2014, 553 – 555].
- Петрунова, Овчаров, Петрунов 2015:** Б. Петрунова, Н. Овчаров, Ф. Петрунов. Археологически проучвания на крепостта Урвич до с. Кокаляне, Софийско. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София 2015, 721 – 723. [Petrunova, Ovcharov, Petrunov 2015: B. Petrunova, N. Ovcharov, F. Petrunov. Arheologicheski prouchvaniya na krepostta Urvich do s. Kokalyane, Sofiysko. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2014 g. Sofiya 2015, 721 – 723].
- Петрунов, Кирякова 2018:** Ф. Петрунов, В. Кирякова. Кокалянски Урвич. Археологически проучвания 2017 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 497 – 499. [Petrunov, Kiryakova 2018: F. Petrunov, V. Kiryakova. Kokalyanski Urvich. Arheologicheski prouchvaniya 2017 g. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017 g. Sofiya, 2018, 497 – 499].

MEDIEVAL BULGARIAN COINS FROM KOKALYANSKI URVICH FORTRESS

Filip PETRUNOV

SUMMARY

The Kokalyanski Urvich is 20 km from the centre of Sofia, in the direction of the town of Samokov. The reason behind this publication is the birth anniversary of Païsiy Hilendârski, who mentions Urvich in his *Istoriya Slavyanobolgarskaya* in association to the events of the late 14th century. This report presents unpublished coins of Bulgarian kings that were found during the archaeological excavations between 2008 and 2020 by the teams led by Assoc. Prof. Dr. Bonny Petrunova, Assoc. DSc. Nikolay Ovcharov (2008 – 2016), Violina Kiryakova and Filip Petrunov (2017 – 2020). These are eight coins, six silver and two copper. Of the copper ones, one belongs to Tsar Ivan Alexander and one to Tsar Ivan Sratsimir. Of the silver, five are of Tsar Ivan Alexander and one of Tsar Ivan Sratsimir.

КОНТРАМАРКИТЕ НА ДОБРУДЖАНСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ ТЕРТЕР (1385 – 1399)

Владимир ОВЧАРОВ

*Технически университет – Варна, ул. „Студентска“ № 1, Варна 9010, България;
vl.ovcharov@yahoo.com*

ABSTRACT

The historical sources are scarce and do not provide comprehensive and unambiguous information about the reign of the so-called Dobrudzha rulers (second half of the 14th century). Two types of coins are attributed to the ruler Terter with greater certainty: one kind of Groshen with his name, title and ruler's emblem represented clearly and legibly, and copper coins engraved on the obverse with the monogram *PTP*, which may be unfolded and read as: *TERTER*. These copper coins have an intriguing countermark (*star and crescent/human head*), and subsequent inclusion of the images on the coin dies. In 1965, T. Gerasimov proposed that the countermarks express Tatar influence. This opinion prevails in numismatic science. Recently, a new hypothesis was proposed, supported by more facts.

The question remains unsolved: what does the image of the *human head* symbolize? In medieval Europe, the head of a Muslim was considered a trophy. The constant wars, famine and misery caused by the Turks created a picture of hatred reflected in both art and numismatics. The countermark image represents a severed Turkish head.

There can hardly be any dispute about the crescent image. That is not the case with the star, which is actually a sun. The crescent and sun are the central symbols of the coinage of most Wallachian-Moldovan rulers. A seal with the state coat of arms bearing identical images is preserved from the time of the voivode Mircea the Elder. Based on semantics, the crescent and sun countermark images may be seen as the personification of God and appear to be a consequence of Wallachian influence.

The graphic composition of the ruler countermarking may be understood as a semantic convergence. It expresses the political affiliation of Terter. Thus, the long known but so far incorrectly interpreted numismatic data unequivocally confirm the information about the anti-Turkish orientation of the Dobrudzha Despot Terter in the late 14th century

Keywords: Dobrogea; Despot Terter; late 14th century; Groshen; monogram *PTP*

Известно е, че историческите извори не дават достатъчно информация за управлението на така наречените „добруджански“ владетели (втора половина на XIV в.). Съществуват различни мнения дали деспот Добротица има двама сина, Йоан и Тертер, или това е една и съща личност с двойно име. Г. Атанасов предполага, че Йоан (Иванко) и Тертер са две различни личности. С голяма сигурност към владетеля Тертер може да се отнесат два типа монети: един тип грошове, върху които ясно и четливо е представено неговото име, титла и владетелска емблема (**обр. 1, А**) (Дочев 2009, 274) и медни монети, гравирани на аверса с монограм *РТР*, който може да се разгърне като: ТЕРТЕР (Дочев 2009, 278 – 281) (**обр. 1, Б – В**). На реверса на медните монети е изобразен двуглав орел (**обр. 1, Б – В**), чието изображение напомня на орела от грошовете на владетеля. Пръв Н. Мушмов взе отношение към това медно издание и разчете монограма на владетеля. Тъй като през това време добруджанският владетел е непознат от писмените исторически източници, Н. Мушмов атрибутира монетите като издание на Георги I Тертер (1279 – 1292), (Мушмов 1921 – 1922, 61 – 63). През 1978 г. П. Дякону, позовавайки се на Месембрийската хроника и на голямата концентрация на този тип монети в района на Дръстър – Пъкюл луй Соаре, ги атрибутира като издание на Добротичевия син Тертер (Авдев 2007, 245).

Споменатите медни монети имат едно интересно контрамаркиране (звезда и полумесец/човешка глава) и последващо включване на изображенията върху монетните печати (Дочев 2009, 279 – 281) (**обр. 1, Б – В**). Този последователен акт на финансовата администрация потвърждава становището, че не става въпрос за фискален инструмент (Овчаров 2019а). Според Бънчила звездата и полумесецът са източни символи, които са възприети в хералдиката на кръстоносците и чрез тях попадат в българските земи (Bancila 1962, 65–70). През 1964 г. П. Дякону предположи, че допълнителното маркиране и ново оформление на изображенията върху монетите се отнася към дейността на някой от влашките владетели, най-вероятно Мирча Стари (1386 – 1418) (Diascunu 1964, 1978). През 1965 г. Т. Герасимов установи, че е използвана още една контрамарка – човешка глава (Герасимов 1965, 25 – 30) (**обр. 1, Б, Г**). Според някои от неговите заключения става въпрос за татарско влияние. Това становище се налага в нумизматичната наука. През 2019 г. е предложено ново тълкуване на въпросните контрамарки, което се базира на становището на П. Дякону (Овчаров 2019а). Изобразяването на татарски хан или бог (Аллах) върху официални платежни средства на един васал, при това „кяфир“ (неверник), е най-малкото обидно, а изображението на „полумесец“ е крайно непопулярно за нумизматиката на ориенталския Изток. Тези изображения не

доказват татарско влияние (Владимиров 2008). При приемане на татарска зависимост християнският владетел поставя тамга върху монетите си (Овчаров 2019а, 76).

Настоящата статия е фокусирана върху изображенията от тези контрамарки и цели да разгадае тяхното значение.

Контрамарка „човешка глава“

След като се отхвърли хипотезата за татарското влияние върху монетосеченето на Тертер, все още остава нерешен въпросът какво символизира изображението „човешка глава“ (обр. 1, Г)? Изобразяването на човешки глави има дълга история и се характеризира със специфични особености, които е необходимо тук да се разгледат обстойно в опит за изясняване на добруджанската контрамарка. Ако за съвременния човек изображението на човешка глава е абстрактно понятие, то през Средновековието този въпрос стои по различен начин. През Средновековието те се описват подробно, с характерни за определена раса или националност черти (глави на сакси, глави на маври-сарацини или глави на турци). Но не трябва да си правим никакви илюзии: става въпрос за „отсечени глави“. Отсичането на главата не е обикновен начин за елиминиране на врага. Това е ритуал – трансмисия за информация в обществото, с който се доказва не само физическата, но и моралната победа над врага. Всъщност едва ли има народ, който под една или друга форма да не е практикувал декапитирането, въпреки че и трите Аврамови религии изпитват страх от Божия гняв. Като „добър финал“ на тази практика могат да се споменат „изобретението“ на д-р Ж. Гийотен (1738 – 1814) и продукцията на „медия център Ал-Хаят“ (Халифат, 2014 – 2019), въпреки че крайният ислям отрича филмовото изкуство.

В днешно време сме свикнали да асоциираме отсечените глави с мюсюлманските агресори. Да си припомним отсечената глава на крал Владислав III Ягело (1434 – 1444), изпратена за показ в османската столица Бурса. Османските каллиграфисти са консервативни и избягват изобразяването на човешки фигури. Те се занимават основно с архитектурна орнаментация. Повечето миниатюри с човешки изображения са дело на западни каллиграфисти, които са поканени в Османската империя (Güney and Nihan 2001, 112). Миниатюри се каллиграфисват основно в частни издания (обр. 2 А). Акта на изобразяването ислямът приравнява с идолопоклонничество. Това е творчески акт и опит за пресъздаване на материята, което влиза в разрез с концепцията на религията, според която *материята* е творение на Аллах (Свещен Коран, сура ал-Бакара/аят: 117; сура ал-Анам/аят: 73) (Теофанов 1999). В директна конфронтация с изображенията влизат „хадиси“-те на

имам Мухáммад ал-Бухари (810 – 870), които се смятат за „сахíх“ – най-достоверен източник. Те съдържат следното указание, спуснато на пророка Мухáммед: *Пророкът, мир на него, каза: Ангелите не влизат в къща, в която има куче или картинно изображение.*

Съществуват множество гравюри от европейски автори, които изобразяват отсечени османски глави-щандарти, които се представят на християнски военачалници (**обр. 2, Б**). В средновековна Европа главата се смята за трофей. Например още от XI в. черната сарацинска (мавърска) глава е много популярен символ, изобразяващ главата на мюсюлманин. Приема се, че това изображение е следствие на кръстоносните походи и мавърското поражение (Africanus 1526, 20, 108; Menocal 2002, 241). Това не е изненадващо, тъй като мюсюлманските войски разполагат с огромни контингенти „черни войници“ и наемници. Със започването на османското настъпление изображението отново става актуално. Отсечената „сарацинска“ глава навлиза в нумизматиката и е позната от монетните издания на унгарския крал Лудвиг I Анжуйски (1342 – 1382) (Авдев 2007, 211). В нумизматиката на Второто Българско царство се появява като контролен знак на един от надзорниците, отговарящи за продукцията на грошовете на цар Йоан Срацимир (1352/1355 – 1396) (Дочев 2009, 229). Графичното оформление и употребата на контролни знаци е нехарактерно за монетосеченето на Второто Българско царство и определено копира западните издания. Възможно е то да е осъществено със съдействието на унгарски гравьори. Използването на контролни знаци означава, че организацията на монетосеченето е по западен образец, т.е. тя е децентрализирана. Тази практика е добре позната от Античността. Вероятно надзорниците (търговци или предприемачи) сключват договори с финансовите власти на видинския цар и доставят продукция, отговаряйки за качеството ѝ чрез контролните знаци. Предположението, че монетосеченето на владетеля е проведено във владетелската крепост, е неоснователно. Любопитно е дали турският васал-цар Йоан Срацимир е осъзнавал семантиката на изображението „отсечена глава“? Очевидно – да. Потвърждение за това са събитията от 1388 и 1396 г. През 1388 г. в столицата му е настанен турски гарнизон, но видинският цар изчаква удобен момент да отхвърли тази зависимост. През 1396 г. кръстоносната войска на император Сигизмунд (1368 – 1410) достига Видин и той се присъединява към тях, а турският гарнизон в града е избит. След зловещата битка при Никопол (1396) цар Йоан Срацимир е наказан за своята непокорност.

Отсечената „турска“ глава е символ на християнската победа до епохата на битката при Виена през 1683 г. За окуражаването на защитниците на застрашените крепости понякога се налага те да

бъдат снабдявани с отсечени турски глави. Те изпълняват две важни функции: на бойното поле са доказателство за християнската мощ и знак, че османците не са непобедими; забити на крепостната стена, те олицетворяват силата на защитниците и тяхната непримиримост (Grummett 2015, 209).

В европейската хералдика изображенията на отсечената турска глава (унгарски: *törökfej*, полски: *turecka głowa*, чешки: *turecká hlava*, словашки: *turecká hlava*, сърбохърватски: турска глава, украински: турецька голова) се явяват вследствие на войните, водени от европейските християнски държави срещу Османската империя. Други изображения включват турски глави, които са вдигнати от воин-победител или накълвани от гарван. Изображения на отсечени турски глави съществуват и до днес върху много фамилни гербове. Те са съставна част на гербовете на градове в Сърбия (Врач, Кикинда), Хърватия (Делековец) и Унгария (Комади, Безеред, Деречке, Габорян, Хайдудорог, Хайдунанаш, Сечени, Тепе) (**обр. 3**). Трябва да се отбележи, че унгарската хералдика е особено брутална и кървава. Тя изобилства с изображения на оръжия, кръстове, отсечени ръце и кървящи глави (**обр. 3, 1 – 4, 6**). Такива изображения има и в герба на братя Качмак (**обр. 3, 4**), които са от български произход (Кипилово) и емигрират в Унгария. Според Р. Рамадански отсечени турски глави фигурират и в гербове на сръбски офицери, служещи на границата с Османската империя.

Изображенията ги представят задължително с тюрбан, черни мустаци или плитка, за да може да се подразбере, че главата принадлежи на турчин (**обр. 3**).

В сборника (албум) на Констанцкия събор (1414 – 1418), съставен от Улрих фон Рихентал (Richental 1483, 214), Влахия е представена с три емблеми. Една от тях е с „три мавърски (турски?) глави“ и пояснението е, че принадлежи на „херцог, идващ отвъд Влахия“ (**обр. 3, 7**). Албумът съдържа и една любопитна подробност – неизвестна емблема на Никополския епископ Херман (**обр. 3, 8**), който вероятно се е оттеглил след битката при Никопол (1396).

Емблемите са прикрепвани по стените на къщите, в които са отсядали чуждестранни гости. Тяхната функция е да улесни снабдяването на делегатите с продоволствия. Именно тези изображения са направили впечатление на Улрих фон Рихентал и неговите сподвижници (**обр. 3, 10**). Въпреки доброто си желание те са допуснали и някои неточности. Предполага се, че при съставянето на албума са използвани и допълнителни източници, между които и спомените на рицаря Шилтбергер (Шилтбергер 1971). Официална хроника на Констанцкия събор не съществува.

Постоянните войни, гладът и нещастията, причинени от турците, създават картината на омраза, която се отразява и в изкуството, и в

нумизматиката. Нека си представим, че средновековните български владетели, намирайки се в постоянен конфликт с агресора, запазват своята независимост. Интересно какви изображения щеше да има върху техните емблеми и знаци?

Приема се, че организацията на Второто Българско царство се различава от йерархичните отношения, характерни за Западна Европа. Н. Марков предположи, че хералдиката тук е била ненужна (Марков 2006, 15 – 16). Това не изключва възможността да са използвани изображения, знаци и емблеми, които наподобяват на хералдическите норми и тогавашната мода в Западна Европа.

Впечатляваща е приликата от изображението на контрамарката на Тертер „човешка глава“ с представените примери. Това не е изненадващо, тъй като неговата държава се намира в подобно положение, въпреки че първоначално не е застрашена. Но едва ли е съществувала надежда, че бурята ще пропусне добруджанските земи. Изображението е трансформатор на миогледа и тревогите на средновековния владетел, подготвяйки държавата за неминуемия сблъсък. Трябва да се отбележи, че с включването на изображението в монетните печати и разполагането му върху двуглавия орел е постигнато максимално психологическо въздействие. Комбинацията от изображенията на хищна птица и отсечена турска глава е зловеща и напомня унгарската хералдика. За съжаление гравьорското изпълнение на изображението от монетите е грубо и наивистично (обр. 1, Г). Любопитно е, че в повечето случаи има и бюст, който *de facto* не може да се запази след декапитация. Както вече споменах, гравьорската работа е груба и ако премахнем бюста от изображението, няма да може да се разбере посланието – отсечена турска глава. Същото решение често се прилага и в хералдиката. При контрамаркирането се наблюдават графични особености, които са заимствани от изкуството и дават възможност за групиране на изображенията в две групи: „глави с плитки“ (обр. 1, Г(1)) и „глави с тюрбани“ (обр. 1, Г(2)).

Контрамарка „полумесец и звезда (?)“

Едва ли може да има спор около изображението „полумесец“ (обр. 1, Б – В). Това изображение се използва в нумизматиката на Йерусалимското рицарско кралство (1099 – 1291), например в сребърното монетосечене на крал Балдуин III (1143 – 1163) (Metcalf 1996, 378). Любопитна информация предоставят гербовете от XV в. на генуезките войници от колонията Кафа с изображения на полумесец и тамга. Те стават обект на дискусия между колекционерите-учени О. Ретовски и барон Б. Кене (Ретовски 1896, 15). Безспорно това е изкуствена комбинация, създадена по правилата на европейската хералдика (Юрченко 2018, 147).

Не така стои въпросът със „звездата“ (**обр. 1, Б – В**). Въпреки това е наложено становището, че се касае именно за звезда. Подобни изображения съществуват в европейската хералдика и се интерпретират различно (звезда, слънце, роза или забравка). Преди да дадем определение за изображението от добруджанското издание, е необходимо да се разгледат геополитическите особености на региона и да се потърсят паралели на графичната композиция. „Полумесецът и слънцето“ са централните символи от монетосеченията на повечето влашко-молдовски владетели. От времето на войводата Мирча Стари (1386 – 1418) е запазен печат с емблема на държавата. Той представлява птица, държаща с клюна си кръст, от горната лява страна е изобразено „слънце“, а от горната дясна страна „полумесец“ (**обр. 4, 1**). Има основание да се предположи, че птицата символизира Божия дух, кръстът – Христос, а слънцето и полумесецът – създателя на света – Бог. Тази трактовка се обяснява с почитането на Светата Троица, която е засвидетелствана в една група влашки епиграфски паметници, изпълнени със *scriptio continua*. Почти без изключение отделните думи в надписите са издълбани не разделени с малки разстояния, а свързани една с друга в непрекъсната редица. Х. Шкорпил първи разчита и издава някои прабългарски надписи, изпълнени с тази техника (Škorpič 1894, 170 – 224).

Оброчни кръстове имат идентични изображения. Един от тези кръстове е изработен в края на XVI в. и сега се намира в двореца на Балчик. Той е пренесен в България от румънската кралица Мария Виктория след 1924 г. и не е върнат обратно от окупаторите. На този кръст около герба се чете надпис *ДУХ СВЕТИ ХРИСТОС БОЖЕ УЛОВИЛ ВСЕЛЕНАТА ЧОВЕКОЛЮБЧЕ* – това са първите думи от тропара за Света Троица (Света Петдесетница (Библия: Евангелие от Йоан. 14:16 – 17, 26); ден на Света Троица, тропар, гл. 8). По периферията са разположени звезди (**обр. 4, 2**).

Основавайки се на тази трактовка, изображенията от контрамарката „полумесец и слънце“ може да се разглеждат като олицетворение на Бог и се явяват следствие на влашкото влияние, което има традиции в региона – да си припомним съвместните военни действия на добруджанския деспот Добротица (1360 – 1385) и влашкия воевода Владислав I (1364 – 1377) при изтласкването на унгарците от Видин и възстановяването на престола на цар Йоан Срацимир през 1369 г. Сега вече надеждата на Добротичевия син Тертер е във войводата Мирча Стари, който се намира в съюз с император Сигизмунд (1387 – 1437) и разполага с ресурс и възможност да подкрепи добруджанските владетели. Действително по-късно, вече през 1404 г., император Сигизмунд съобщава за създаването на антитурска коалиция, която обхваща и северните балкански земи (Матанов 2016, 205). Разполагайки изо-

браженията (полумесец и слънце) в монограма си (РТР), владетелят Тертер ни информира за силен съюзник – Мирча Стари (обр. 1, В). За съжаление влашкият владетел има собствени планове за неговите владения и едва ли оправдава това доверие. Въпреки това може да се предположи, че плановете на войводата Мирча Стари не предвиждат унищожаването на българската държавност. Доказателство за това е, че след превземането на Добруджа той запазва българските титли като „кефалия Дръстърски“. Позовавайки се на запазените грамоти, може да се предположи, че той запазва Добруджанското деспотство, но вече под негово управление. Краткият престой на войводата в Добруджа се използва от румънските историци за изграждане на странни хипотези, които тук няма да се обсъждат.

Контрамаркирането на Тертер и неговото послание

На базата на тук представените данни графичната композиция (отсечена турска глава/полумесец и слънце) може да се разглежда като семантична конвергенция. Тя е носител на позиция, която е недвусмислена: когато приемем Христос за наш Спасител и Господ, ние приемаме и част от Божието всеоръжие, което ни изпълва с вяра в победата. Това е послание за борба, а не за безучастно очакване Бог да прогони агресора.

Писмени исторически източници, предания и легенди, свързани с османското завладяване на Добруджа

Безспорно е, че контрамаркирането изразява политическата ориентация на владетеля Тертер. Възниква необходимостта за търсенето на конвергентност с исторически извори. Приема се, че силите и авторитетът на последните добруджански владетели ги превръщат в маловажен играч на балканската политическа сцена, което се оправдава от липсата на достатъчна информация за тях. Косвено информация за конфликт с агресора е засвидетелствана във „Факийското предание“ от областта Бакаджика, чиито крепости са под управление на рода Белени. Османското завоевание тук се датира към 1367 г. Част от защитниците слагат оръжие при условието, че ще запазят войнишкия си статут. Един от управителите – Вълко, не се предава и бяга в Добруджа, където продължава да се бие с османските турци (Матанов 2016, 110).

Османските автори твърдят, че цар Йоан Шишман (1371 – 1395) е пряко отговорен за османското поражение при Плочник (1387 г.). При организирането на „велик поход на вярата“ срещу Сърбия той и „Добруджаоглу“ отказват да се явят с помощни войски. Безспорно те са наясно какво ги очаква. Едва ли решението им се дължи на отчаян героизъм, а по-скоро на бързо променящата се политическа обстановка и обещания за помощ от съсе-

дите. Нешри не скрива и гнева на емира: *Да свършим тази работа (похода), пък после ще им видим сметката* (Нешри 1984, 92 – 93). И ако за цар Йоан Шишман няма съмнение, че е непокорен васал, подобно твърдение за добруджанския владетел няма. Следва наказателният поход на Али паша от 1388 г., който е насочен срещу двамата непокорни владетели (Атанасов 2009, 190). Съвсем логично е, че османското направление е крепостта „Дръстър“. Загубата на стратегическата крепост означава загуба на преките териториални връзки между двамата владетели, които действат в синхрон. Настаняването на турски гарнизон в Дръстър вещае опасност и за съседите. Агресорът предприема и неплануван опит за превземане на Варна, която *Добруджаоглу бил си я взел за престолнина* (Нешри 1984, 96). Съпротива оказват множество крепости, между които и крепостта „Мангалия“ (Цветкова 1955), въпреки че според Г. Атанасов Мангалия не е обитавана до XV в.

След похода на Али паша сведенията за добруджанските владетели са лаконични и неясни. Това е основание за повечето учени да приемат, че формацията престава да съществува (Матанов 2016, 170). Доминиращото схващане в българската историография акцентира върху цялостното превземане на българското Черноморие.

Въпреки това косвени сведения за християнски владетели в региона получаваме от няколко източника:

1. В хрониката на литовския княз Витовт от 1395 г. са отбелязани потенциалните му съюзници, между които фигурира и *господарят на онази отвъдна българска земя, наречен деспот* (ПСРА 35 1980, 59). Кой е посоченият от Витовт деспот? Г. Атанасов предполага, че това е Иванко (Йоан) (Атанасов 2009, 197 – 198). Наскоро се публикува една интересна находка: уникален грош-инсигния на Тертер (Овчаров 2019в), (**обр. 1, А**). Той е открит в региона на резиденцията на княжеския наместник. Възможно е монетата да постъпва в Литовското княжество при официално събитие като например посещение на Тертер или на делегация от неговия двор. Може да се предположи, че посоченият „деспот“ в хрониката на Витовт е Тертер.

Любопитно е, че въпреки татарското присъствие владетелят Тертер търси съюзници на север. В условията на разпад на степната империя отделни тумани стават самостоятелни и влизат във взаимоотношения с християнските владетели, но очевидно на тях не може да се разчита.

2. След поражението при Никопол (1396 г.) император Сигизмунд отсяда в крепостта „Калиакра“, следователно той е посрещнат от християнски владетел, който не може да е османски васал (Атанасов 2009, 198).

3. Според някои писмени исторически източници създаването на Силистренския санджак е осъществено през периода 1413 – 1417 г., а

териториите му се припокриват частично с владенията на бившето Добруджанско деспотство (Атанасов 2009, 225). Това геополитическо несъответствие отново създава впечатлението за съществуването на „самостоятелни“ владетели. В тази насока може да се разглежда и една група дискуссионни сребърни и медни монетосечения от Добруджа (XV в.) с надписи и монограми (*TP*.(?), *TP*, *zT**, */T*, *СТР*), които наподобяват този на Тертер (*PTP*) (Петрунов 2016, 291 – 296; Овчаров 2011, 243 – 244; Овчаров 2013, 139; Овчаров 2019б, 204 – 208; Овчаров 2021). Дали не става въпрос за представители на рода Тертер? Да се гадае, е безсмислено, необходими са писмени исторически извори и колективни монетни находки, а такива няма и може и да не се открият. Сега тези монетни издания са достъпни за науката, но остават ням свидетел на неотразени исторически събития и личности.

4. Съществуват две легенди, които може да се свържат с предполагаемата съпротива на Калиакренската крепост. Първата е за „40-те девойки от Калиакра“ (Стоева 1999, 95). Втората е за св. Никола, който бяга от турците и Бог удължава земята под краката му, за да успее да избяга и така се образувал нос Калиакра (Моллов 1997, 191 – 210). Калиакренската крепост е добре проучена, но липсват находки от счупени оръжия, които биха потвърдили предполагаемото ѝ превземане. Това обаче не изключва възможността тя да е била обсаждана. Късновизантийският историк Лаоник Халкокондил (1424 – 1511) съобщава, че по-късно, през 1444 г., кръстоносната войска на крал Владислав III Ягело превзема Калиакра с щурм (Chalcocondilae 1923, 98). Всеки, който познава фортификационните съоръжения на Калиакренската крепост, знае, че тя предоставя чудесна възможност на малък гарнизон да удържи многоброен противник. Легендите напомнят за епоса за цар Йоан Шишман, цар Ясен и крепостта „Урвич“ (Овчаров 2016, 130 – 150), което предполага, че трябва да са базирани на неотразени в писмените извори исторически събития.

В заключение може да се каже, че съществува конвергентност между нумизматичните данни и писмените исторически извори. Те дават отговор на въпроса за политическата ориентация на добруджанския владетел. Така че нумизматичните данни, отдавна известни, но досега неправилно интерпретирани, се явяват категорично и недвусмислено потвърждение на сведенията за антитурската ориентация на добруджанския „деспот“ Тертер в края на XIV век.

Благодаря на Рашко Рамадански (Исторически музей – Бечей, Сърбия) за оказаното съдействие.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ/ABBREVIATIONS:

ПСРЛ 35, 1980: Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980. [PSRL 35, 1980: Polnoe sobranie russkikh letopisey. Tom 35. Letopisi belorussko-litovskie. Moskva, 1980].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

- Шилтбергер 1971:** Х. Шилтбергер. Пътепис. София, 1971. [Shiltberger 1971: H. Shiltberger. Patepis. Sofiya, 1971].
- Africanus 1526:** L. Africanus. The History and Description of Africa. London, 2017.
- Авдев 2007:** С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007. [Avdev 2007: S. Avdev. Balgarskite srednovekovni moneti. Sofiya, 2007].
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009. [Atanasov 2009: G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Veliko Tarnovo, 2009].
- Владимиров 2008:** Г. Владимиров. Образ татар и Золотой Орды в современной болгарской историографии. – В: Золотоордынская цивилизация, Выпуск 1. Казань, 2008, 71 – 77. [Vladimirov 2008: G. Vladimirov. Obraz tatar i Zolotoy Orday v sovremennoy bolgarskoy istoriografii. – V: Zolotoordaynskaya tsivilizatsiya, Vaypusk 1. Kazany, 2008, 71 – 77].
- Герасимов 1965:** Т. Герасимов. Монети на Георги Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек. – Известия на Археологическия институт XXVIII, 1965, 25 – 30. [Gerasimov 1965: T. Gerasimov. Moneti na Georgi Terter s polumesets, zvezda i byust na chovek. – Izvestiya na Arheologicheskiya institut XXVIII, 1965, 25 – 30].
- Дочев 2009:** К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009. [Dochev 2009: K. Dochev. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti XIII – XIV vek. Tipove, varianti, tseni. Veliko Tarnovo, 2009].
- Матанов 2016:** Х. Матанов. Залезът на средновековна България. София, 2016. [Matanov 2016: H. Matanov. Zalezat na srednovekovna Balgariya. Sofiya, 2016].
- Марков 2006:** Н. Марков. Християнската символика. 2006, София. [Markov 2006: N. Markov. Hristiyanskata simvolika, 2006, Sofiya].
- Мушмов 1921 – 1922:** Н. Мушмов. Нови български монети с двуглав орел. Известия на Българския археологически институт I, София, 1921 – 1922, 61 – 67. [Mushmov 1921 – 1922: N. Mushmov. Novi balgarski moneti s dvuglav orel. – Izvetiia na Balgarskiya aheologicheski institut, 1921 – 1922, 61 – 67].
- Моллов 1997:** Т. Моллов. Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за летния свети Никола. – В: Българите в Северното Причерноморие 6, 1, 1997, 191 – 210. [Mollov 1997: T. Mollov. Legendite za Sara Saltak i balgarskite folklorno-mitologichni predstavi za letniya sveti Nikola. – V: Balgarite v Severното Prichernomorie 6, 1, 1997, 191 – 210].
- Нешри 1984:** М. Нешри. Огледало на света (История на османския двор). София, 1984. [Neshri 1984: M. Neshri. Ogledalo na sveta (Istoriya na osmanskiya dvor). Sofiya, 1984].
- Овчаров 2011:** В. Овчаров. Редки и неописани български монети от XIV век. – Terra antiqua Balcanica et Mediterranea (Acta Musei Varnaensis, VIII – 2), 2011, 235 – 249. [Ovcharov 2011: V. Ovcharov. Redki i neopisani balgarski moneti ot XIV vek. – Terra antiqua Balcanica et Mediterranea (Acta Musei Varnaensis VIII – 2), 2011, 235 – 249].

- Овчаров 2013:** В. Овчаров. Дискусионни монетосечения от Добруджа. – Археология LIV, 2, 2013, 133 – 141. [Ovcharov 2013: V. Ovcharov. Diskusionni monetosecheniya ot Dobrudzha. – Arheologiya LIV, 2, 2013, 133 – 141].
- Овчаров 2016:** Н. Овчаров. 2016. Цар Иван Шишман – защитникът на отечеството. София. [Ovcharov 2016: N. Ovcharov 2016. Tsar Ivan Shishman – zashitnikat na otechestvoto. Sofiya].
- Овчаров 2019а:** В. Овчаров. Контрамаркираните грошове в монетната циркуляция на Добруджанското деспотство. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 15, 2019, 67 – 79. [Ovcharov 2019 A: V. Ovcharov. Kontramarkiranite groshove v monetnata tsirkulatsiya na Dobrudzhanskoto despotstvo. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika 15, 2019, 67 – 79].
- Овчаров 2019б:** В. Овчаров. Неописан тип владетелска монета от Добруджа с монограм „Г“ (средата на XIV век). – Добруджа 33, 2019, 204 – 208. [Ovcharov 2019 B: V. Ovcharov. Neopisan tip vladetelska moneta ot Dobrudzha s monogram „Г“ (sredata na XIV vek). – Dobrudzha 33, 2019, 204 – 208].
- Овчаров 2019в:** В. Овчаров. Новооткрит грош на добруджанския владетел Тертер. – Acta Musei Varnaensis 13 – 2, 2020, 105 – 116. [Ovcharov 2019 V: V. Ovcharov. Novootkrit grosh na dobrudzhanskiya vladetel Terter. – Acta Musei Varnaensis 13 – 2, 2020, 105 – 116].
- Овчаров 2021.** В. Овчаров. Неописани монети с монограм „Т“ (тамга?) и кръст от XIV – XV век. – В: VIII Международный Нумизматический Симпозиум „ПриПОНТийский меняла: деньги местного рынка“. Керч, 2021, 173 – 182. [Ovcharov 2021. V. Ovcharov. Neopisani moneti s monogram „Т“ (tamga?) i krast ot XIV – XV vek. V: VIII Mezhdunarodnauy Numizmaticheskiy Simpozium „PriPONTiyskiy menyala: denygi mestnogo raynka“. Kerch, 2021, 173 – 182].
- Петрунов 2016:** Ф. Петрунов. Нови данни за медното монетосечене на деспот Добротица. – Известия на Националния исторически музей – София 28, 2016, 291 – 296. [Petrunov 2016: F. Petrunov. Novi dannii za mednoto monetosechene na despot Dobrotitsa. – Izvestiya na Natsionalniya istoricheski muzey – Sofiya 28, 2016, 291 – 296].
- Ретовски 1896:** О. Ретовски. Генуезские надписи, найденные в Феодосии в 1894 г. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1896, 14 – 26. [Retovski 1896: O. Retovski. Genuezskie nadpisi, naydennaye v Feodosii v 1894 g. – Zapiski Odeskago obststva istorii i drevnostei, 1896, 14 – 26].
- Теофанов 1999:** Ц. Теофанов. Превод на Свещения Коран. София, 1999. [Teofanov 1999: Z. Teofanov. Prevod na svestenya Koran. Sofia, 1999].
- Стоева 1999:** Х. Стоева. Легенди и предания за българското черноморие. Варна, 1999. [Stoeva 1999: H. Stoeva. Legendi i predaniya za balgarskoto chernomorie. Varna, 1999].
- Цветкова 1955:** Б. Цветкова. Героичната съпротива на българите против турското нашествие. София, 1955. – В: Електронна библиотека по архивистика и документалистика „Акад. И. Дуйчев“. София, 2016. [Tsvetkova 1955: B. Tsvetkova. Geroichnata saprotiva na balgarite protiv turskoto nashestvie. Sofiya, 1955. – V: Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika „Akad. I. Duychev“. Sofiya, 2016].
- Юрченко 2018:** А. Юрченко. Монгольская тамга и полумесяц на геральдических щитах Каффы. – In: Proceedings of the Conference „Sphragistics, Numismatics, Heraldry in the Medieval Crimea“. St. Petersburg, 2018, 139 – 161. [Yuurchenko 2018: A. Yuurchenko. Mongolyskaya tamga i polumesyats na geraldicheskikh shitah Kaffay. – In: Proceedings of the Conference „Sphragistics, Numismatics, Heraldry in the Medieval Crimea“. St. Petersburg, 2018, 139 – 161].
- Brummett 2015:** P. Brummett. Mapping the Ottomans. Cambridge, 2015.
- Bancila 1962:** I. Bancila. Eléments d'art monétaire bulgare au XIII-e siècle. – Известия на Археологическия институт XXV, 1962, 65 – 70.

- Chalcocondilae 1923:** L. Chalcocondilae. *Historiarum demonstrationes*, II, 1, ed. E. Darko. Budapest, 1923.
- Diaconu 1964:** P. Diaconu. Monederare și inedite din epoca feudală de început des coperite la Păcuilui Soare și împrejurimi (Dobrogea). – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 15, 1964, 143 – 147.
- Diaconu 1978:** P. Diaconu. O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent. – *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* XXIX, 1978, 185 – 201.
- Güney and Nihan, 2001:** Z. Güney and A. Nihan. *Osmanlı Süsleme Sanatı*. Istanbul, 2001.
- Menocal 2002:** M. Menocal. *Ornament of the World: How Muslims, Jews and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*. Boston, 2002.
- Metcalf 1996:** D. Metcalf. *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum*. Oxford, 1996.
- Richental 1483:** U. Richental. *Concilium zu Constenz*. Augsburg, 1483.
- Škorpil 1894:** H. Škorpil. *Antike Inschriften aus Bulgarien*. – *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 17, 1894, 170 – 224.

THE COUNTERMARKS OF TERTER (1385 – 1399), RULER
OF THE DESPOTATE OF DOBRUDJA

Vladimir OVCHAROV

SUMMARY

It is recognized that the historical sources do not provide enough information about the reign of the so-called “Dobrudja” rulers (second half of the 14th century). Two types of coins are attributed to the ruler Terter with greater certainty: one kind of Groschen with his name, title and ruler’s emblem represented clearly and legibly, and copper coins engraved on the obverse with the monogram “PTP”, which may be unfolded and read as: TERTER. These copper coins have an intriguing countermark (*star and crescent/human head*), and subsequent inclusion of the images on the coin dies. In 1965, T. Gerasimov suggested that the countermarks reveal Tatar influence. This opinion prevailed in numismatic science until 2019. The question still remains unsolved: what does the “human head” image symbolize. In medieval Europe, the head of a Muslim was considered a trophy. The constant wars, famine and misery caused by the Turks created a picture of hatred reflected in both – art and numismatics. The countermark image represents a severed Turkish head.

There can hardly be any dispute about the crescent image. That is not the case with the star, which is actually a sun. The crescent and sun are the central symbols of the coinage of most Wallachian-Moldovan rulers. A seal with the state coat of arms bearing identical images is preserved from the time of the voivode Mircea the Elder. Based on semantics, the crescent and sun countermark images may be seen as the personification of God and appear to be a consequence of Wallachian influence.

The graphic composition of the ruler countermarking may be understood as a semantic convergence. It expresses the political affiliation of Terter. Thus, the long known but so far incorrectly interpreted numismatic data unequivocally confirm the information about the anti-Turkish orientation of the Dobrogean despot Terter in the late 14th century.

Обр. 1. Монетосечене на добруджанския владетел Тертер: **А.** Сребърен грош-инсигния (Овчаров 2020); **Б.** Медна монета от тип: монограм *PTP*/двуглав орел, двустранно контрамаркирана (полумесец и слънце/отсечена турска глава); **В.** Медна монета от същия тип, при която изображенията от контрамарките са включени в монетните печати; **Г.** Контрамарки с изображения на отсечени турски глави: 1. „Глави с плитки“; 2. „Глави с тюрбани“ (детайли от монети графики*/оригинални хералдични изображения). **Благодаря на дъщеря ми Емили за хубавите графики.*

Fig. 1. Coinage of the Dobruzha ruler Terter: **A.** Silver Grosh-insignia (Ovcharov 2020); **B.** Copper coin of the type: monogram *PTP*/two-headed eagle, countermarked double sided (crescent and sun/a severed Turkish head); **V.** Copper coin of the same type in which the countermarks images are included in the coin dies; **G.** Countermarks with the images of severed Turkish heads: 1. Heads with braids; 2. Heads with turbans (coins details/ graphics*/original heraldic images). **Many thanks to my daughter Emily for the beautiful graphics.*

А

Б

Обр. 2А. Анонимна османска миниатюра, изобразяваща османски военачалници, представящи отсечени християнски глави на Соколу Мехмет паша (Brummett 2015, 198); **2Б.** Европейска миниатюра, изобразяваща отсечени турски глави-щандарти, представени на християнски военачалници (Brummett 2015, 208).

Fig. 2A. Anonymous Ottoman miniature depicting Ottoman commanders, presenting severed Christian heads to Sokollu Mehmed Pasha (Brummett 2015, 198); **2B.** European miniature depicting severed Turkish heads-standarts presented to Christian commanders (Brummett 2015, 208).

Обр. 3. Средновековни гербове с отсечени турски глави (1 – 7, 9):
1. Гр. Комади (Унгария); **2.** Фамилия Балог, 1598 г. (Унгария); **3.** Граф Адолф фон Шварценберг, 1560 г. (Унгария); **4.** Фамилия Качмаг, 1700 г. (Унгария); **5.** Рицаря Джон Смит, 1600 (Трансилвания); **6.** Епископ Янош Околчани, 1680 (Унгария); **7.** Неизвестен войвода, 1418 г. (Влашко); **8.** Епископ Херман, 1418 г. (гр. Никопол); **9.** Гр. Врач (Сърбия); **10.** Снабдяване на делегатите на Констанския събор с продоволствия (Richental 1483).

Fig. 3. Medieval coats of arms with severed Turkish heads (1 – 7, 9):
1. Komádi town (Hungary); **2.** The Balog family, 1598 (Hungary); **3.** Count Adolf von Schwarzenberg, 1560 (Hungary); **4.** Kachmag family, 1700 (Hungary); **5.** The knight John Smith, 1600 (Transylvania); **6.** Bishop John Zápolya, 1680 (Hungary); **7.** Unknown voivode, 1418 (Wallachia); **8.** Bishop Herman, 1418 (Nikopol town); **9.** Vrach town (Serbia); **10.** Supplying the delegates of the Council of Constance with food (Richental 1483).

Обр. 4. 1. Държавен печат на Влашко от времето на войводата Мирча Стари.
4. 2. Детайл от влашки епиграфски паметник (оброчен кръст) от края на XVI в. От двореца в Балчик с надпис в *scriptio continua*: ДУХСВЕТИХРИСТОСБОЖЕУЛОВИЛ ВСЕЛЕНАТАЧОВЕКОЛЮБЧЕ

Fig. 4. 1. State seal of Wallachia from the time of the voivode Mircea the Elder.
4. 2. Detail from a Wallachian epigraphic monument (votive cross) from the end of the 16th century, from the palace in Balchik with an inscription in *scriptio continua*: ДУХСВЕТИХРИСТОСБОЖЕУЛОВИЛ ВСЕЛЕНАТАЧОВЕКОЛЮБЧЕ